

RÛZ-NÂME'DE BİRLEŞİK FİLLER

Kerima FİLAN

Saraybosna'nın Gazi Hüsrev Bey Kütüphanesinde Türkçe olarak yazılmış mecmua niteliğinde bir yazma eser bulunmaktadır. Mecmuanın, Başeski Şevki Molla Mustafa adında bir şahıs tarafından kaleme alındığını, bu yazma eseri adı geçen Kütüphaneye vakfetmiş şahsın kaydından anlamaktayız. Molla Mustafa'nın hayatı hakkında tek kaynak, kendisinin yazdığı bu Mecmuadır. Kayıtlara göre Molla Mustafa, 18. yüzyılın otuzlu yıllarında Saraybosna şehrinde dünyaya gelmiştir. Daha genç, yaşta iken Yeniçeri ocağına girip "başa" unvanına sahip olmuştur. Yeniçeri ocağında belli bir süre geçirdikten sonra kendisine "başeski" unvanı verilmiştir. 1757/58 yılında Saraybosna'nın Ferhadiye Camiine yakın bir mektepte muallim olduğu, 1759 yılında ise Bozacı Hacı Hasan camiinde imam ve hatip görevine getirildiğini kendisinin kayda geçirdiği cümlelerden öğrenmekteyiz. Saraybosna camilerinde verilen derslere katılıp eğitimini genişletmeye çalıştığı, gene kendisinin düştüğü kayıtlardan anlaşılmaktadır. *Rûz-nâme*'nin bir yerinde Gazi Hüsrev Bey mektebinde nücum dersini, Hacı Sinan tekkesi şeyhinden ise tasavvuf dersini aldığını söylemektedir. İmam ve muallim olduktan sonra "molla" unvanına kavuşmuştur. 1763 yılından itibaren kâtiplik işleriyle uğraşmaya başladığını kendisi yazmıştır. Hayatının devamını kâtip olarak geçirmiştir. Molla Mustafa, hayatını Saraybosna'da geçirmiştir. Yazarın ölüm tarihi kesin olarak bilinmemekte, ancak Mecmuanın son kayıtları 1805 yılına rastlamaktadır.

Mecmuanın en önemli kısmını bir *Rûz-nâme* oluşturmaktadır. *Rûz-nâme*'de yazar, yaşadığı Saraybosna şehrinde ve Bosna bölgesinde yaklaşık elli yıl içinde meydana gelen olayları takip edip kaydetmiştir. Dolayısıyla bu eser, 18. yüzyılda Bosna hakkında birçok tarihî, kültürel, sosyal, folklorik bilgiler içermektedir.

Molla Mustafa'nın, *Rûz-nâme*'de kullandığı dilin, kendisinin yaşadığı dönemde ve bölgede kullanılmış olduğunu tahmin etmek mümkündür. Bu bakımdan *Rûz-nâme*'nin dili, ilgili dönemin ve bölgenin Türkçesini tanımak için önem taşımakta, dil araştırmaları için önemli bir kaynak oluşturmaktadır. Bu yazma eserin dil özelliklerinden hareket etmesiyle "Rûz-nâme; İnceleme-Metin-Sözlük" adlı doktora tezi, değerli hocam Prof. Dr. Hamza Zülfikar yönetiminde tarafımızdan hazırlanmıştır.

Rûz-nâme'nin bazı imlâ özellikleri, bunun yanı sıra kısa cümlelerin fazlalığı, yardımcı fiillerin cümle sonunda kullanılmamış olması, mümkün olduğu kadar az

kelime ile ibarelerin kurulması *Rûz-nâme*'yi dönemin öteki edebî eserlerinden farklı kılmaktadır. Bu bakımdan *Rûz-nâme*'nin sade, sanatsız bir dille yazılmış olduğunu söylemek mümkündür.

Öte yandan bu eser üzerinde çalışmalarımız devam ettikçe, metindeki anlatım zenginliğinin, dikkat çekecek düzeyde olduğu konusundaki görüşümüz güçlenmektedir. Bizi bu görüşe yönlendiren hususlardan biri, deyim niteliğinde olan birleşik fiillerin fazlalığı olmuştur. Halka yönelik yazılmış bir eserde yer alan dil öğeleri, dolayısıyla deyimleşmiş birleşik fiiller de öyle, yazarın dili ile halk dili arasında ortak malzeme niteliğini taşımaktadır. Nitekim, yazarın, böyle bir eserde yer yer kalemmini konuşma doğallığına bağladığını, birtakım birleşiklerin kendiliğinden doğduğunu de tahmin etmek mümkündür. Nihayet, yazarın yabancı olması, bazı kavramları ana dilde düşünüp Türkçe olarak kurduğu ihtimalini de akla getirebilir.

Birleşik fiilin bir yapı bilgisi terimi, deyim ise bir anlam bilgisi terimi olduğu görüşünden hareket ederek (Banguoğlu, 1986:296) öğelerinden biri ya da hepsi temel anlamlarını yitirip yeni bir anlam oluşturan birleşik fiilleri, diğer deyişle deyimleri, tespit ettik. Bu çalışmaya dayanarak yazarın, eylem içeren kavramları okuyucuya aktarmak için hangi özel anlatım kalıplarından yararlandığını göstermeye çalışalım.

Yardımcı fiillerle kurulan ve deyim niteliğinde olan birleşik fiiller

Günümüz Türkçesinde *hesâb et-* birleşik fiili, esas anlamının yanı sıra, "düşünmek" anlamını da taşımakta, bu ikinci anlamı kendisine deyim niteliğini kazandırmaktadır. *Rûz-nâme*'de *Lâkin ba'z-ı eşhâs kendüni pek akıllu hesâb eder.* (28a/21)¹ cümlesinde "düşünmek", "zannetmek" anlamında geçtiği anlaşılmaktadır.

hesab olunma- birleşik fiili, ...*şehir halkına keder oldu ki hesap olunmaz.* (31b/17) cümlesinde "anlatılamamak" kavramını karşılamaktadır. Dolayısıyla, bu birleşik fiilde bir anlam kayması söz konusudur.

hadd u hesabı olma- birleşigi, "çok fazla bulunmak" anlamında şu ibarede kullanılmıştır: *Ya kahve döğücüler, estagfirullah, hadd u hesabı yokdur.* (39a/11)

Bugün arkaik bir kelime öbeği olarak karşımıza çıkan *feth-i bab ol-* anlatımı, metnimizde "anlamak" anlamına gelmiştir: *Ve leyl ü nehar düşüne düşüne, sa'y ede ede usanmadum, ta feth-i bab olmadıkça ve tasavvufun künhine ermedikçe vazgeçmedüm, çalışdum.* (37a/1).

İlginç bir örneği *hammam ol-* şeklindeki birleşik fiilinde görmekteyiz. Hava durumuyla ilgili olan kayıtlarda, kış döneminde alışılmışın dışında havanın güzel

¹ Örnek cümlelerin metnimizde geçtiği yerler, sayfa ve satır numaraları verilmiştir. Bu yazıda, sadece teknik sebeplerden dolayı, örnekleri Türkiye Türkçesi alfabesiyle verip çevriyazı işaretlerini göstermemekteyiz.

ve sıcak olması *hammam oldu* ibaresiyle dile getirilmiştir: *Ve sene-i merkumede kışın ortasında erbe'inde otuzuncu gününde hammam oldu.* (33a/17)

Deli bir kişiden bahsederken yazar, onun konuşamadığını, konuşma yeteneğine sahip olmadığını *söz saz olma-* kelime öbeğiyle bize anlatmıştır. Bu örneği verelim: *Lakin (adamda) söz saz yok idi, "tu, tu, tu" söylerdi.* (33b/3).

Yukarıda verdiğimiz bütün örneklerde yardımcı fiiller, isim soylu bir ya da birden çok kelime ile belirsiz nesne kalıbında kaynaşarak birleşik fiiller meydana getirmişlerdir. Bu birleşik fiillerde isim ögesi (ögelere), bir dereceye kadar anlam kaymasına uğramış, esas anlamdan az ya da çok farklı olan yeni bir anlatım ortaya çıkmıştır.

Yukarıdaki örneklere göre, "hevesi kırmak" anlamına gelen '*aşk bayat etdür*-deyimi, yapı bakımından farklılık göstermektedir. Burada *et-* yardımcı fiiliyle kurulan ve *bayat etdür-* şeklinde olan birleşik fiili, onun nesnesi olan bir adla birleşerek '*aşk bayat etdür-* deyimi oluşmuştur: *Evvelice tazeleri kullanmaga bilmediler, 'aşk bayat etdürdiler.* (57b/11).

ol- yardımcı fiiliyle kurulmakla birlikte yukarıdaki örneklerden yapıcı farklı olan *iki pehlivan bir ipde olma-* şeklindeki deyimdir. Özne+yer tamlayıcısı yapısındaki *iki pehlivan bir ipde* kelime öbeği, *ol-* fiiliyle kalıplaşarak fiil durumuna getirilmiş, cümlenin bütününde zarf işlevini almıştır: *İki paşa, iki ser-'asker, ya'ni iki pehlivan bir ipde olmadığı gibi anlar dahi olmaz.* (10a/2)

Esas fiillerle kurulan ve deyim niteliğinde olan birleşik fiiller

*Rûz-nâme'*de bugün de kullanılan esas fiillerle yapılmış birçok deyimleşmiş birleşik fiilin yer alması dikkate değer bir husustur. Öyle ki günümüz Türkçesinde de yaygın olarak kullanılan deyimleşmiş birleşik fiiller, iki yüzyıl önce Bosna'da Türkçe olarak kaleme alınmış bir eserde yer almaktadırlar. Bu tür örnekleri, geçtiği cümle ile birlikte gösterelim:

ayagina gel- "emek çekilmeden elde edilmek": *Ve İslambol'da² gene mala tama' olunmuş, müftülük³ irsal olunmuş, ayagina gelmiş.* (26a/19)

boyun eg- "güçlünün buyruğuna uymayı kabul etmek": *...ve havfindan hepüsü tahsil verdi, ve boyun egdi.* (19a/8)

ceza gör- "cezalandırılmak": *Katı çok kimesne cezasın gördiler.* (19a/24)

derdine düş- "bir şeyi gerçekleştirmenin yollarını aramak": *"Karı öldükde çiftlük benüm, bana kalacak", ol derde düşdi.* (87a/16)

el uzat- "almaya kalkışmak": *Mezbur Paşa gayretinden el uzatdı ve sureta tesellüt ve Urum illide iki üç kasabaya (...) kendi adamları (...) nasb.* (49a/8)

² Üzerinde çalıştığımız metinde İstanbul daima *İslambol* şeklinde yazılmıştır.

³ -*İlk* eki, bu eserde düzenli olarak yuvarlak ünlülü ve kalın ünsüzlü biçimiyle kaydedilmiştir.

göz aç- "olanların farkında olmak": *Bir az göz açdılar amma yine ke'l-evvel kaldılar.* (43b/22)

göz deg- "nazar değmek": *Göz degmesün köşelerde birer kıt'a sarımsak asdılar.* (15a/8)

gözden geçür- "okumak": *...vakf-name suretini hakir bir kerre gözden geçürdüm.* (37b/22)

gözü kal- "elde edemediği bir şeyi istemek": *...zenne isterse çirkin ola gözleri üstünde kalurdu.* (123a/9)

hakkından gel- "cezalandırmak": *Sonra ber-aks edüp zavallı ayanların hakkından geldiler.* (6b/7)

hakkını ver- "hakkı olan şeyi ödemek": *...ve evi satup herkese hakkını verdi.* (44a/7)

iş göril- "iş yapmak": *Bir iş görilmedi, heman bunca harc u masraf vaki' oldu.* (15b/17)

miras ye- "kendine kalan mirası tüketmek": *Hacı Molla, taze, çok miras yedi amma yaşamadı.* (129a/7)

sahib çık- "ilgilenip korumak"- *...kadi 'Ömer Efendi çelebci Soço'ya Travnik'de sahib çıktığı[nı] (...) şehirlü haber aldı.* (14a/21)

söz çık- "ortalıkta bir haber dolaşmak": *Yeniçerler targın "şehirde durmasını istemeziz" böyle söz çıkıdı.* (41b/5)

söz dinle- "söylenen bir sözü kabul etmek": *Kadiye bir kerre körlük etmiş (...) ve sözünü dinlememiş.* (20a/16).

Türkiye Türkçesindekilerin, anlam ve şekil bakımından aynıları olan bu deyimleşmiş birleşik fiillerin yanı sıra *Rûz-nâme*'de, bugün kullanılmayan ya da anlamı, şekli değişik olarak kullanılan deyimleşmiş birleşik fiiller mevcuttur. Onların özelliklerini şekil yapılarından başlayarak gösterelim.

Yapı özellikleri: *Rûz-nâme*'den derlenen esas fiillerle kurulan ve deyim niteliğinde olan birleşik fiillerin, isim ögesi ile fiil ögesi arasındaki birleşme özelliklerine bakarak şöyle bir sınıflandırmadan geçmek mümkündür:

Özne+fiil bağlantısı ile birleşenler:

nam bat- "soyu kaybolmak": *Kiracılardan tüfeng ayagina dokunup sebeb-i mevt olmuş, namı batdı.* (125b/2).

Nesne+fiil bağlantısı ile birleşenler:

canı yak- "zarara uğratmak": *Ta'ifeler üzerine on beş kise akçe tevzi' ve nice kimesnenün canını yakdılar.* (20b/19)

defter tut- "tutanak yapmak": *Ve defter yapup tahminen iki mevacibinden Laz üzerinde otuz kise mal yüklendi. (9a/10)*

kolluk bekle- "nöbet tutmak": *...biner adam çarşularda, sokaklarda ber-az gezerlerdi ve ke'ennehu kolluk beklerlerdi. (5b/1)*

para kopar- "para zorla almak": *...para koparmak için teferrüce evvelince adamları da'vet... (149a/6)*

sagını solını bilme- "düşüncesiz olmak": *Aga dahi ölmüş gibi, sagını solını bilmez... (14b/11)*

söz kaçur- "ağızdan kaçırmak": *Uşak, mütevelliyeye bir asl fena, mucibsuz söz kaçurup harif mezburi 'azl... (39a/18)*

sulh bağla- "barış getirmek": *Altı ay sulh bağladılar. (19a/25);*

yüz al- "istediği gibi davranmak": *Yaramazlar yüz alup zerre mikdarı zabitlerden havf u haşyet kalmayup... (6b/1).*

Yer tamlayıcısı+fiil bağlantısı ile birleşenler:

kahvelere düş- "kahvehaneleri gezmek": *Velakin Saray'daki⁴ mezbur hacı kahvelere düşüp ma'an kudat efendiler. (49b/4),*

'aklında bul- "hesaplamak": *Ve 'aklumuzda bulduk ki üçer okka zayıd gelür... (32a/13),*

sözinde tut- "zikretmek": *...bu mücrim ve müznib gafil uyanup kendüne tedarik ve yolculuk ve ölümü sözinde tuta. (61a/4).*

Zarf+fiil bağlantısı ile birleşenler:

'anber ile kok- "görünüşte güzel olmak": *Ve pazarı 'anber ile kokdı. (30b/15),*

birbirine bak- "birbirisini örnek almak": *...nevresteler, tazeler on beş yaşında olup birbirisine bakup dizilüp igirmi beş guruş alup (...) sefere gitdi[ler]. (144a/3),*

sag çık- "hatasız olmak": *Guya esamesi Islambol'da kesülmiş. Halbuki esame sag çıkdı. (9a/9).*

Özne+nesne+fiil kuruluşunda olanlar:

pilav hlapaya dön- "ortam bozulmak": *Izdihamdan ve kalabalukdan işte orada pilav hlapaya döndi. (14b/8),*

taban tabanı geçme- "çok yavaş yürümek": *...ihtiyarlukda yaya çok gezmiş, sonra gezmesi sokakda taban tabanı geçmez idi. (140b/2).*

⁴ Bosna-Hersek'in Sarayevu (Saraybosna) şehrini Rûz-nâme'nin yazarı, Saray olarak kayda geçirmiştir.

Yer tamlayıcısı+zarf+fiili kuruluşunda olan örnek: *cana güç gel-* "incinmek" (35a/4).

Yer tamlayıcısı+nesne+fiili kuruluşunda olan örnek: *gözden perde kaldur-* "gözleri iyileştirmek": ...*üç yıl a'ma oldu sonra perde gözinden bir usta kaldurdu.* (132b/5).

Kullanım özellikleri: *Rûz-nâme*'de görülen birleşik fiillerin bir kısmında, isim ögesi zaman içerisinde birtakım ses değişmelerine uğrayıp bugün bu değişmeli biçimiyle kullanılmaktadır.

gavga çıkar- (30a/27) deyimindeki *gavga* kelimesi günümüz Türkçesinde *kavga* şeklinde olup bu deyim bugünkü biçimi *kavga çıkarmak*'tır.

masharaya al- (28b/10) deyimleşmiş birleşik fiilini bugün *maskaraya almak* biçiminde kullanılmaktadır.

ümüz kes- (31b/18) deyimindeki isim ögesi zaman içerisinde *ümit* şekline dönüşmüş, bu deyim şimdiki biçimi *ümit kesmek*'dir.

Günümüz Türkçesindekilerden ses bilgisi bakımından birtakım farklılıklar gösteren bu örneklerin yanı sıra şekil bilgisi açısından fark gösteren *boş çık-* şeklindeki bir örnek görülmektedir. Bu anlatımı yazar, kendisinin de okuduğu, onun deyişiyle "gözden geçürdüğü" (37b/22) vakıfnameden bahsederken şöyle bir cümle de kaydetmiştir: *Hasıl-ı kelim boş çıktı, olmayacak ma'na.* (37b/25) Burada anlatılan, beklenen bir konunun vakıfnamede zikredilmemesidir. *boş çık-* birleşik fiili, bugün kullandığımız "boşa çıkmak" deyişiyle anlam bakımından yakınlık göstermektedir.

"çaresiz ve umutsuz kalmak" anlamında ve "dört yanı deniz kesilmek" biçiminde bildiğimiz deyim, *Rûz-nâme*'de *dört tarafı deniz* şeklinde, yani fiil kullanılmadan kayda geçirilmiştir: *Aga dahi ölmüş gibi, sağını solını bilmez, dört tarafı deniz.* (14b/11). Yukarıda kısaca değindiğimiz gibi, *Rûz-nâme*'nin üslûbunun önemli bir özelliği, birleşik fiillerde yardımcı fiilin birçok yerde kullanılmamasıdır. Bu yüzden olmalı ki bu örnekte de yazar, fiili düşürmüştür.

Rûz-nâme'de geçen bazı deyimleşmiş birleşik fiiller, günümüz Türkçesiyle karşılaştırıldığında ögelerinin biri anlamca eşit ya da yakın olan başka bir kelime ile değiştirildiği anlaşılmaktadır. Bu örneklerin *Rûz-nâme*'deki biçimleri, günümüz edebî dili açısından birer arkaik unsur olarak değerlendirilebilir.

istikbale çık- birleşik fiili, "dışarıdan gelen kimseyi karşılamaya gitmek" anlamında geçip bugün kullandığımız "karşı çıkmak" deyiminin eşidir: ...*Travnik'den Sara'ya geldiği ve istikbaline bir az alay çıktığı tarih za 29, sene 1183.* (12a/7). Bilindiği gibi, günümüz Türkçesinde "karşı çıkmak" deyimini bir de "bir düşünceye katılmamak" anlamına gelir. Bu bakımdan, bugün kullandığımız deyim anlam alanı, *istikbale çık-* birleşimin anlamına göre daha geniştir.

Rûz-nâme'deki *sıklet bas-* deyimini (*Ve gayet zatı sıklet basardı.* (83a/10) bugün "sıkıntı basmak" biçiminde yaygın olarak kullanılmaktadır.

Birisinin veya birilerinin neşesi bozulduğu kavramı, *Rûz-nâme*'de *keyfi git-* deyimiyile ifade edilmiştir: *Cümlede yağmurdan ıslanmış gibi keyfi gitdi.* (50b/17) Bugün ise bu deyimde "gitmek" fiilini değil "kaçmak" fiilini kullanılmaktadır ("keyfi kaçmak").

"Bir şeyin değerini belirlemek" kavramını bugün "paha biçmek" deyimiyile dile getirmek mümkündür. *Rûz-nâme*'de bu anlam için *pahaya kesül-* birleşik fiili kullanılmıştır: *Guya ki beş yüz guruş pahaya kesülmüştür.* (29a/16)

"canı çekmek" veya "gönlü çekmek" biçimleriyle yaygın olarak kullandığımız deyim, *Rûz-nâme*'de *yüregi çek-* şeklinde kaydedilmiştir: *Oglum Mustafa kendiliğinden yüregi çeküp "beni berber Molla Salih'e san'atına ver" dedikte...* (43b/9)

Rûz-nâme'de yer alan deyimleşmiş birleşik fiillerle ilgili olarak ilgi çeken bir husus, metnin farklı yerlerinde eşit ya da yakın anlamdaki yapıların kullanılmış olmasıdır. Aynı veya yakın anlamlı kavramların karşılığı olan bu tür kuruluşların büyük kısmında iki öğeden biri - isim ya da fiil - ortak olup ötekisi farklıdır. Böylece *Rûz-nâme*'de,

vatan bagla- ve *vatan tutun-* şeklindeki birleşik fiilleri kaydedilmiş bulmaktayız. İkisi de aşağıda vereceğimiz cümlelerde "bir yerde yerleşmek" anlamını ortaya koymaktadır: *Nevesin'lü 'Ali Efendi (...) Saray'da vatan bağlamış.* (74a/19). *Habibi Molla Salih, Praça'lı, Saray'da vatan tutunmuş.* (86b/19).

yaka kes- ve *yaka yırt-* kalıplaşmış birleşik fiilleri, "yakalamak" anlamında kullanıldığı şu cümlelerden görülmektedir: *...ramazanda yolda tutun⁵ içmekle anların yakaların kesüp salb eylemişlerdür.* (146b/11). *Bir fakir Yusuf'a iftira. Yusuf'un yakasın yırtup degenek urup zindana habs.* (44a/5).

"utanmak" kavramını karşılamak için yazar, ikiden çok farklı birleşik fiil kullanmıştır. Bunlardan biri *önüne bak-* şeklindeki deyimdir: *Bu sebebden (...) 'Ali kadinün düşmanları ve kol kethuda rezil oldılar, önüne bakdılar, hicabda kaldılar.* (24a/12). Burada anlatılan, birtakım kişilerin rezil olmaları, bu yüzden utanç duymalarıdır. Yapı bakımından sıralı bir cümle olan bu örnekte, *önüne bakdılar, hicabda kaldılar* kısımları, anlamca eşit olup, ikincisi (*hicabda kal-*) birincisinin (*önüne bak-*) anlatım gücünü artırmaktadır. Dolayısıyla, bu cümlede "utanmak" kavramının, iki farklı birleşik fiille dile getirildiği görülmektedir. Öte yandan *Yere*

⁵ Ruz-name'de görülen *tutun* biçimini ağız özelliği olarak değerlendirmekteyiz. Günümüz Türkçesinde *tütün* biçiminde kullanılan bu kelime, Osmanlı Türkçesinde t harfiyle yazılmıştır. *Rûz-nâme*'de ise onun düzenli olarak t harfiyle yazılmış olması, kalın ünlünün işareti olarak değerlendirilebilir. (Korkmaz, 1995:488). Nitekim kalın ünlülü *tutun* biçimi Bosna bölgesinde bugün dahi varlığını sürdürmektedir.

hicabından bakar oldılar. (52b/23) cümlesinde *hicabından yere bak-* şeklinde bir deyim görülmektedir. Bu birleşimin *yere bak-* kısmı, yukarıda zikrettiğimiz *önüne bak-* birleşik fiiliyle, anlam yanı sıra, biçim bakımından da yakınlık göstermektedir. Her iki örneğin yapısı, farklı olan isim soylu öge+"bakmak" fiilidir. İlgi çeken husus şudur ki *hicabından yere bak-* deyimini, bugün kullandığımız "utancından yere geçmek" deyimini yapı bakımından paralellik göstermektedir. "utanmak" kavramı, *Rûz-nâme*'nin başka bir yerinde 'ar gel- birleşik fiiliyle de karşılanmıştır: ...*kadilere 'ar gelüp (...) yarın mahkemeye gidüp şehri velveleye kaldurup "Yaramazdan duracak halümüz kalmadı".* (117b/18) Yukarıdaki örnek cümlelere bakıldığı zaman "utanmak" anlamını dile getirmek için yazarın, şu dört farklı birleşik fiili kayda geçirdiği anlaşılmaktadır: 'ar gel-, *hicabda kal-*, *hicabından yere bak-*, *önüne bak-*. Aynı kavram için bazı yerlerde günümüz Türkçesinde varlığını sürdüren ve *et-* yardımcı fiiliyle kurulan 'ar et- birleşik fiilinin de kullanıldığını hatırlatalım. Bunu gösteren bir örnek verelim: *Bir 'avret mutallaka olmagıyla 'ar edüp kendilugini katl etmiş...* (72b/14)

Eş anlamlı birleşik fiillerle ilgili dikkati çeken ayrı bir husus, bir cümlede günümüz Türkçesinde de varlığını sürdürmekte olan bir deyim kullanılmış olması, başka bir cümlede aynı kavramın, bugün kullanım dışında olan bir biçimle karşılanmış olmasıdır.

dünyaya gel- deyimleşmiş birleşik fiili *Oglum Ahmed Bozacı-zade Hacı Hasan mahallesinde (...)* *dünyaya gelmişdür.* (11b/22) cümlesinde yer alırken, *Dünyaya kızum Zeyneb togdı.* (19b/13) cümlesinde *dünyaya tog-* şeklindeki kalıplaşmaya yer verilmiştir.

Bugün "gücenmek", "incinmek" anlamında kullanılan *hatırı kal-* deyimini, *Rûz-nâme*'de *Ve ka'urların hatırı kaldı: "Niçün (...) bize haber etmediniz heman bizi rezil eyledinüz?"* (28a/20) cümlesinde yer almıştır. Öte yandan aynı kavram başka bir yerde *cana güç gel-* deyiminiyle karşılanmıştır: *Harifun canına çüç⁶ gelmiş, bıçak ile hep iyüce yara yapmış.* (35a/4)

Günümüz Türkçesinde *işe yara-* deyimini yaygın olarak kullanılmaktadır. Buna karşın *işe uy-* şeklindeki birleşik fiile mevcut sözlüklerde yer verilmemiştir. Nitekim, aynı anlama gelen bu iki birleşimi *Rûz-nâme*'de görmek mümkündür: *Ancak Trebin'li ve Nikşiç'lü ve Spuj'lu, bunlar işe yarar.* (10a/11) ... *'ilm-i batın ki tasavvufsuz bir işe uymaz...* (36b/22).

Bugün, "pahallılaşmak" kavramını *pahaya çık-* deyiminiyle dile getirebiliriz. Aynı deyim *Rûz-nâme*'de ...*büyük karlar (...)* *olmagıyla bir az yağ pahaya çıkdı.* (14a/16) cümlesinde görüyoruz. Öte yandan, "fiyatı yükseltmek" anlamı için yazarın, *pahaya çıkar-* şeklindeki birleşik fiilini kullandığı şu cümleden anlaşılmaktadır:

⁶ Bu örnekte görülen g < ç ses değişmesi, Batı Rumeli Türk ağzlarının, dolayısıyla Bosna Türkçesinin özelliklerinden biridir.

Mumcılar dahi mumı pahaya çıkardılar. (14a/16) Bu örnekte, aslında "çıkmaq" fiili ettirgen ekiyle genişletilip *pahaya çık-* birleşik fiili nesne ile kullanılabilen hâle getirilmiştir.

Bu son birleşikle yakın anlamda olan bir örnek daha gösterelim: "fiyatı iki misli yükseltmek" kavramı bir cümlede *iki pahasıyla kaldura ve bindüre* ibaresiyle anlatılmıştır: *Köy halkı (durumu) gördükde terekeyi iki pahasıyla kaldura ve bindüre şinik-i bugday on guruşa iken (...) köy halkı on sekiz guruşa satageldi.* (149b/10). Görüldüğü gibi, bu cümlede *iki pahasıyla kaldur-* ve *iki pahasıyla bindür-* şekillerindeki iki birleşik fiilden bahsetmek mümkündür.

Günümüz Türkçesindeki "başına bir hâl gelmek" deyiimiyle anlamca benzerlik gösteren *başına bela gel-* deyiimi, "zor duruma gelmek", "belaya uğramak" kavramını dile getirmektedir. Geçtiği cümle şöyledir: *Ve rüsvay u bed-nam eylediginden başına bela geldi.* (24b/20). Öte yandan *Ve yek pare şehir halkını cem ederken ve sefere yazdururken başlarına bela-yı siyah çökdürdiler.* (50b/9) cümlesinde *başına bela çökdür-* şeklinde olan ve "zor duruma getirmek" anlamına gelen bir birleşik görülmektedir. "Çökdürmek" fiilinin ettirgen ekini düşürerek, onu *çök-* şekline getirirsek, "başına bela çökmek" şeklinde bir deyim ortaya çıkar ve *başına bela gel-* deyiimiyle anlamca eşit hâle gelir.

*Rûz-nâme'*de karşıt anlamlı deyimleşmiş birleşik fiillerin de bulunduğunu söylemek gerekir. Bunların sayısı eş anlamlı olanlara göre daha azdır. Derlediğimiz örnekler şunlardır:

"gönüllü asker toplamak" kavramı için günümüz Türkçesinde de bilinen *bayrak aç-* deyimleşmiş birleşik fiili kullanılmış, "gönüllü askerin toplamasını durdurmak" kavramı için ise *bayrak sar-* birleşigi görülmektedir: *Ve hepüsi, aga ve molla razı oldu ve bayrakları sardurdılar. Amma yarınki gün kaçan oldu (...) yine bayraklar açdılar.* (51a/3-6)

kal'aya kaldur- kalıplaşmış birleşik fiilinin metnimizde "hapsetmek" kavramını karşıladığı şu örneklerden anlaşılmaktadır: *Salyanecinun bir şeytanlugı duydular ve Saray'da kal'aya kaldurdılar.* (118a/20). *...halkı ayaklandurup meclis edüp merkur Laz'ı ve katibi kal'aya kaldurdılar.* (9a/6). Nitekim *...agayı kal'aya kaldurup habs eylediler.* (33b/16) ibaresinde *kal'aya kaldur-* birleşiginin devamında yer alan *habs eyle-* birleşik fiili, bir açıklama niteliği taşımaktadır. Bu anlatımı izleyen *Ve toksan beşinci gün kal'adan çıkmışdur.* (33b/17) cümlesinde ise *kal'adan çık-* şeklindeki birleşik fiilin "hapisten çıkmak" anlamına geldiği, dolayısıyla *kal'aya kaldur-* deyiiminin karşıt anlamlısı olduğu anlaşılmaktadır.

kal'aya kaldur- ve *kal'adan çık-* kalıplaşmış birleşikleri gibi, zaman içerisinde yaşam tarzının değişmesi sebebiyle günümüz Türkçesinde varlığını sürdürmeyen öteki örnekler de *Rûz-nâme'*de mevcuttur. Bunlar, bu metnin kaleme alındığı dönemin hayatını, bunun yanı sıra düşünce tarzını yansıtmakta ve bu bakımdan kül-

tür ve sosyal konularıyla ilgili çalışmalar için önem taşımaktadırlar. Birkaçısını gösterelim:

kafire karşılan- "direnmek": *Abaza Paşa ve Kahrıman Paşa ve sa'irleri kafire karşılayup kılıc urup vafir kafiri katl.* (12b/13),

kalafat giy- "bir üst görevi üzerine almak": *...medine-i Saray'dan paşaya Travnik'e gidüp kalafat giyüp sakal salıverüp...* (12a/6),

kapuya çık- "agaların resmî makamına gelmek": *Bu bid'atı icad etmek isterler ve bizüm ile kapuya beraber çıkmak isterler.* (31a/12),

kürk giy- "sefere hazırlanmak": *Ve Saray'dan başubug Keşo 'alemdar, ve kürk giydi ve ta'ul-hane ile yazmaga şuru'.* (46a/23),

mühür ver- "yetkili kılmak": *...agalara ve bulunan neferlerine mühür vermişdür.* (13a/15).

Rûz-nâme'de kaydedilmiş bulunan fakat günümüz Türkçesinde varlığını sürdürmeyen kalıplaşmış birleşik fiilleri *Tarama Sözlüğü*'nde aradık. Böylece,

alay göster- birleşiminin, *Tarama Sözlüğü*'nde "geçit resmi yapmak" anlamı verildiği (I/89), bu fiilin aynı anlamda *Rûz-nâme*'de de geçtiği tespit edilmiştir: *Ve be'ade gene her bir ta'ife (...) alayları gösterüp birbirisine tefahür eyledile.* (7a/14)

ayaklardan düş- (83b/16) şeklindeki deyim, *Rûz-nâme*'de "kuvetten düşmek" anlamını ifade etmektedir: *Kocalukda haffaf oldı, 'ayaklardan düşdi, 'alil oldı, kurudı gitdi.* (83b/16). *Tarama Sözlüğü*'nde ise, *ayaktan düş-* (I/308) birleşik fiili kaydedilmiş, "yıkılmak", "kuvetten düşmek" olarak açıklanmıştır. Bilindiği gibi, bugün aynı kavram, *elden ayaktan düş-* veya *elden ayaktan kesil-* deyiimiyle dile getirilebilir. *Rûz-nâme*'deki biçimde isim ögesinin çoğul olarak kullanılmış olması, düşüncemize göre Boşnakçanın etkisi olarak değerlendirilebilir. (Bkn. aşağıda)

düz bas- deyiimi, *Rûz-nâme*'de "iş yolunda olmak" anlamında şöyle kullanılmıştır: *Amma böyle bahtlular tez ölür, tecrübe olunmuşdur, düz basmak eyü degildür.* (134b/10) *Tarama Sözlüğü*'nde bu deyim, *ayağı* madde başı altında *ayağı düz bas* şeklinde kaydedilmiştir. (I/293) Bugün ise *ayağı düze bas-* şeklindeki deyim "güçlüklerden kurtularak işi kolay yürür duruma gelmek" anlamında kullanılmaktadır.

kulak tut- deyiminin, *Rûz-nâme*'deki "dikkatle dinlemek" anlamı, *Tarama Sözlüğü*'nde de kaydedilmiştir. (IV/2718). *...geçdiği gibi çağırmaga başladı. Kulak tutdum.* (147b/17). *Kamûs-i Türkî*'de, *kulak* madde başı altında aynı deyim mevcuttur.

Rûz-nâme'de rastlanan ve "elde etmek" anlamına gelen *ele gir-* deyiimi (*Ve ma'lum ola ki bir mikdar şer'i halayık köle esir ele girmiş oldı.* (10a/12) günümüz Türkçesinde varlığını sürdürmemektedir. Öte yandan bu birleşimi, *Redhouse Sözlüğü*

lügünde kaydedilmiş bulduk. Bunun, "ele geçmek" şeklinde açıklaması verilip hemen yanı başında "arkaik" kaydı yer almaktadır.

Türkçe deyimleşmiş birleşik fiillerle Boşnakça deyimleşmiş birleşik fiiller arasında benzer olanlar

Rûz-nâme'de görülen bazı birleşik fiiller, yapı ve anlam bakımından günümüz Boşnak dilinde var olan kelime öbekleriyle benzerlikler, yakınlıklar hatta eşlikler göstermektedir. Uzun süre içerisinde doğrudan temasta bulunan iki dil -Türkçe ile Boşnakçanın- kültür akrabalığı açısından birbirine yaklaştığı, önemli ilişkiler kurduğu bilinmektedir. Dönemin üstün kültür dili olan Türkçe, daha çok Boşnakçayı etkilemiştir. Bunun neticesi olarak Türkçeden veya Türkçe vasıtasıyla öteki doğru dillerinden Boşnakçaya girmiş on binin üstünde kelime tespit edilmiştir. (Vajzovic, 1999:13). Ödünç alınmış dil unsurları arasında, şüphesiz, birleşik fiiller ve deyimler de vardır. Bu iki dili konuşan insanların bazı durumları dile yansıtmada birbirine eş anlatım yollarına baş vurdukları doğaldır. Bu yazıda iki dil arasında gelişmiş olan etkileşim konusuna fazla girmeden, her iki dilde benzerlik gösteren ve deyim niteliğinde olan birleşik fiillere dikkat çekmekle yetindik. Yazının bu kısmında ele aldığımız örnekler **her iki dilde gerek anlam, gerekse söz dizimi bakımından tam benzerlik göstermekte ve anlamca aynı öğelerden oluşmaktadır**. Boşnakça anlatımların bazıları halen edebî dilde varlığını sürdürmektedir. Bunları, Josip Matesic tarafından hazırlanmış, Hırvatça ile Sırpça dillerindeki deyimleri içeren Sözlük'te aradık, ilgili örnekleri dipnotta gösterdik. Buna karşın, aşağıda ele alınan bazı Boşnakça örnekler sadece halk dilinde duyulmaktadır.

Türkçe ile Boşnakçada ortak kullanılan birleşik fiiller şu şekilde toplanabilirler:

Türkçede özne+fiil bağlantısı ile birleşen birleşik fiiller birinci gruba alınmıştır. Bunların Boşnakçadaki karşılıkları, bu dilin sistemine uygun olarak fiil+özne şeklindedir. Örnekler:

siklet bas- ("sıkıntı basmak") deyiminin Boşnakçası /pritisnuti tegoba/⁷ şeklinde olup daha çok halk arasında duyulmaktadır. Öte yandan *siklet* kelimesi Boşnakçaya /srklet/ veya /saklet/ olarak geçip yerleşmiştir.⁸ Dolayısıyla bu birleşik fiilin Boşnakça karşılığı olarak /pritisnuti tegoba/ şeklinin yanı sıra halk arasında yaygın olan /pritisnuti srklet/ şekli de verilebilir.

yüregi çek- deyiminin Boşnakça karşılığı /povuci srce/ veya /povuci zelja/ şeklinde olup halk dilinde duyulmaktadır.

İkinci grup birleşik fiiller Türkçede nesne+fiil bağlantısı ile birleşmiştir. Bunların Boşnakçadaki karşılıkları, fiil+nesne şeklindedir. Örnekler:

⁷ Boşnakça örneklerini taksimler arasında vermekteyiz.

⁸ Bk. Skaljic, *srklet* madde başı.

'avret tut- "evli olmak": /drzati zenu/ ... *iki 'avret tutdı.* (123b/14) Bu Boşnakça şekli sadece halk dilinde duymak mümkündür.

göz aç- "olanların farkında olmak" : /otvoriti oci/. Bu Boşnakça deyim, günümüz edebî dilinde kullanılmaktadır.⁹

para kopar- "para zorla almak" : /iscupati, izbiti novac/

Sadece, "ağızdan kaçırmak" anlamına gelen *söz kaçur-* birleşik fiilinde isim ögesi nesne iken bunun Boşnakça karşılığında /izletjeti rijec/ isim ögesi öznedir.

Bu gruba bir de belirsiz nesne+et- yardımcı fiiliyle kurulmuş *hesab et-* fiili alınabilir. Bu yazının başında örneğini verdiğimiz cümlede *hesab et-* birleşik fiilinin "düşünmek", "zannetmek" anlamında kullanıldığını söyledik. Boşnakçada, gerçek anlamı "hesap etmek", "hesaplamak" olan /racunati/ fiilinin "düşünmek" anlamında da kullanılageldiği ilgi çekici bir husustur.

Üçüncü grup birleşik fiiller, Türkçede yer tamlayıcısı+fiil bağlantısı ile birleşenlerdir. Türkçede isim ögeleri uygun birer hâl ekini almışken Boşnakça anlatımlardaki isim ögeleri, önelere uygun birer edatın getirilmesiyle Türkçeye anlamca eşit olan isim hâllerine getirilmiştir.

Yukarıda belirttiğimiz gibi, "kuvvetten düşmek" anlamına gelen ve Tarama Sözlüğünde "ayaktan düşmek", günümüz Türkçesinde ise "elden ayaktan düşmek" biçimindeki deyim, *Rûz-nâme*'de *ayaklardan düş-* şeklinde geçmektedir. Boşnakçada "kuvvetten düşmek" anlamı için /pasti s nogu/ ibaresi günümüzün halk dilinde sıkça duyulmaktadır. Boşnakça ibaresinde /noga/ ("ayak") kelimesi çoğul olarak geçmektedir. Bir ihtimaldir ki yazar bu sebeple Türkçe anlatımında da çoğul (*ayaklar*) şeklini kaydetmiştir.

"aşırı derecede tasarruf yapmak" kavramı *Emir-oglı el-Hacc Ahmed, (...)* kendi *lokmasından eksik edüp kazanmış.* (91a/8) cümlesinde *lokmadan eksik et-* deyişiyle dile getirilmiştir. Bunun Boşnakçası /umanjiti od zalogaja/ ya da /umanjiti od usta/ şeklinde olup halk arasında yaygın olarak kullanılmaktadır.

Ve lakin gemide padişah selamete, amma ol biri kral yokdur, selamete çıkmadı. (119b/16) cümlesinde görülen *selamete çık-* deyişi "kurtulmak" anlamına gelmektedir. Boşnakçada daha çok yaşlıların dilinde olmak üzere /izaci na selamet/ biçimindeki anlatım çok kullanılmaktadır. *selamet* kelimesi, Türkçeden Boşnakçaya geçip yerleşmiştir ve bugün arkaik bir kelime olarak varlığını sürdürmektedir.¹⁰

⁹ Bk. Matesic, *oko* madde başı.

¹⁰ Bk. Skaljić, *selamet* madde başı.

ayagina gel- ("emek çekilmeden elde edilmek") birleşik fiilin isim ögesi, isim+iyelik eki+hâl eki şeklindedir. Boşnakça karşılığı olan /doci na noge/ kelime öbeğinde de anlamca eşit dil unsurları görülmektedir.¹¹

ayak üzerine kalk- kelime öbeği metnimizde "ayaklanmak" anlamında şu cümlede geçmektedir: *Ve ol şahıslar ayak üzerine kalkup ehl-i sukı tahrik (etmişler).* (24a/2) Boşnakçada /ustati na noge/ ibaresi aynı anlamda kullanılmaktadır.¹²

Zarf+fiil bağlantısı ile birleşen deyimler dördüncü gruba alınmıştır.

hırsuz gibi git- deyimini birisinin haber vermeden gittiğini ifade etmektedir: *Fisene-i mezburede fakat bir bedel, ol-dahi gizlice, hırsuz gibi Ka'be'ye gitdi.* (33a/15) Örneğin gösterdiği gibi, "gizlice" zarfı, (*gizlice git-*) *hırsuz gibi* deyimleriyle pekiştirilmiştir. Bu Türkçe deyimle anlam ve söz dizimi bakımından eşit olan /otici kao lopov/ deyimini Boşnak dilinde halk arasında duyulmaktadır.

Benzer bir durum *Cümlede yagmurdan ıslanmış gibi keyfi gitdi.* (50b/17) cümlesinde görülmektedir. Türkçe *keyfi git-* deyimini, başka bir deyimle - *yagmurdan ıslanmış gibi* ile - pekiştirilmiştir. Boşnakçada, bir kişinin keyifsiz olduğu *ıslanmış gibi* anlamına gelen /kao pokisao/ deyimle dile getirilebilir. Bu deyim günlük hayatta çok duyulduğunu ekleyelim.

kan gibi ol- ve *su gibi oku-* ("hızlı ve doğru okumak") deyimleriyle tam eşitlik gösteren /biti kao krv/ ve /citati kao vodu/ şekillerindeki Boşnakça deyimler de yaygın olarak kullanılmaktadır. Adı geçen deyimler *Rûz-nâme*'de şu cümlelerde geçmektedir: *Ma'lum olsun gök kızarması az degıldür, (...) [gök] kan gibi oldı.* (13b/5) *...ne yazı eline versen tez tez su gibi okurdu.* (36a/1)

Özne+yer tamlayıcısı+fiil bağlantısıyla kurulan şöyle bir deyim tespit edilmiştir: *şeker suya düş-*: *Ve Deble'de gece ile "Yekdür Allah çağırın çağırdı, daha şeker suya düşmeden.* (55b/8) Bilindiği gibi, günümüz Türkçesinde de bu deyim rastlanmaktadır.¹³ Öte yandan bunun gene anlamca ve biçimce eşi olan /pasti secer u vodu/ deyimini, günümüz Boşnak dilinde çok duyulmaktadır.

Yer tamlayıcısı+özne+fiil bağlantısı ile birleşen bir örnek gösterelim: *başına bela gel-* ("zor duruma gelmek") deyiminin Boşnakça karşılığı, anlamca aynı öğelerden oluşan /doci mu briga na glavu/ şeklindedir. Aynı kavram, Boşnakçada daha çok /pasti mu briga na glavu/ deyimle dile getirilmektedir. Bu son ibarede /doci/ "gelmek" fiili "düşmek" anlamındaki /pasti/ fiiliyle değiştirilmiştir.

Sonuç olarak, *Rûz-nâme*'den derlenen deyim niteliğinde birleşik fiillerin gösterdiği gibi, aynı esas fiille birden çok sayıda kalıplaşmanın gerçekleştiğini söyleyebiliriz.

¹¹ Matesic'te /doci na noge/ deyimine yer verilmemiş, "ayağına getirmek" anlamındaki /donijeti na noge/ deyimini kaydedilmiştir. Bkn. *noga* madde başı.

¹² Bk. Matesic, *noga* madde başı.

¹³ *Deyimler Sözlüğü*, s. 1058.

lim. Bu demek oluyor ki bazı esas fiiller, birçok anlam değişmesi geçirmiştir. Bu durum ise, çeşitli yönlerde anlam kaymasına uğramış olan fiillerin, anlatım gücünü genişletme açısından ne kadar etkili olduğunu ortaya koymaktadır. Birden çok kalıplaşmada geçen bazı fiilleri gösterelim:

çıkma fiili: *boş çık-*, *kal'adan çık-*, *kapuya çık-*, *pahaya çık-*, *sag çık-*, *sahib çık-*, *söz çık-*, *yola çık-*;

düşme fiili: *ayaklardan düş-*, *aşka düş-*, *derdine düş-*, *kahvelere düş-*;

gelme fiili: *agır gel-*, *'ar gel-*, *ayağına gel-*, *hakkından gel-*;

kalmak fiili: *gözü kal-*, *hatırı kal-*, *hicabda kal-*,

kaldurmak fiili: *gözden perde kaldur-*, *kal'aya kaldur-*, *pahaya kaldur-*;

kesmek fiili: *pahaya kesül-*, *ümüz kes-*, *yaka kes-*;

tutmak fiili: *'avret tut-*, *defter tut-*, *kulak tut-*, *sözde tut-*.

Öte yandan, bazı isimler birden çok deyimde yer almaktadır. En çok görülen, göz ve söz isimleridir: *göz aç-*, *göz deg-*, *gözü kal-*, *gözden geçür-*, *gözden perde kaldur-*; *söz çıkmak-*, *söz dinle-*, *söz kaçur-*, *söz saz olma-*, *sözde tut-*.

KAYNAKLAR

Aksan, Prof. Dr. Doğan (1998), *Her Yönüyle Dil Ana Çizgileriyle Dilbilim*, TDK yayınları: 439.

Aksoy, Ö. Asım (1995), *Deyimler Sözlüğü I-II*, İstanbul: İnkilâp Kitap Evi.

Banguoğlu, Tahsin (1986), *Türkçenin Grameri*.

Korkmaz, Zeynep (1995), "Eski Osmanlı Kaynaklarının Yayınında Transkripsiyonla İlgili Değerlendirmeler", *Türk Dili Üzerine Araştırmalar*, Birinci Cilt, Ankara, s. 483-490.

Korkmaz Zeynep (1998), "Türkçede Birleşik Fiiller ve Anlam Kaymaları", *Türk Dili*, S. 559.

Matesic, Josip (1982), *Frazeolocki rjecnik hrvatskoga ili srpskog jezika*, ckolska knjiga, Zagreb.

Redhouse Sözlüğü, İstanbul 1968.

Şemseddin Sami, *Kamûs-i Türkî*, Dersaadet 1317.

Skaljic, Abdulah (1985), *Turcizmi u srpskohrvatskom-hrvatskosrpskom jeziku*, Sarajevo.

Tarama Sözlüğü (1995), TDK yayınları: 212, 3. baskı, Ankara.

Türkçe Sözlük (1988), TDK yayınları.

Vajzovic, Hanka (1999), *Orijentalizmi u knjicevnom djelu - Lingvisticka analiza*, Sarajevo.